

„Salajane kontroll”. Sõnumi-saladuse rikkumisest Nõukogude Liidus ja Eesti NSV-s

Meelis Saueauk

Sidekanalite salajane jälgimine ehk pealtkuulamine või sovetlikus ametikeeles „salajane kontroll”¹ oli Nõukogude Liidus mõistagi rangelt salastatud tegevus. Seetõttu on selle kohta teavet ka tänapäeval väga piiratud hulgal. Sidekanalite pealtkuulamine kujutab endast vastuolulist tegevust: ühest küljest oli ja on see laialt rahvusvaheliselt omaks võetud põhiõiguse – sõnumite saladuse õiguse – rikkumine, teisest küljest aga vahend luureinformatsiooni hankimiseks, mis on vajalik riigi julgeoleku tagamiseks. Sõltub konkreetsest riigist, kas nimetatud vastuolu on kõrvaldatud ja sõnumisaladuse riive tingimused õiguslikult reguleeritud. Käesoleva artikli eesmärgiks on kirjeldada ja analüüsida sõnumivahetuse salajast jälgimist ja sõnumisaladuse rikkumist NSV Liidus ja NSV Liitu inkorporeeritud Eesti NSV-s.

Nagu juba mõiste „salajane jälgimine” näitab, toimub meid huvitav sõnumite pealtkuulamine varjatult, ilma saatja ja vastuvõtja teadmata. Selle all peetakse silmas kogu sõnumi käitlemist: selle vaheltvõtmist sidekanalilt, töötlemist ja edastamist.² Enamgi, sõnumisaladuse alla loetakse enamasti ka sõnumi edastamise fakt ja sõnumi parameetrid ehk nn. metaandmed. Alljärgneva artikli kontekstis tulevad vaatluse alla eelkõige kirjavahetuse ja muude postisaadetiste (korrespondentsi) avamine ja läbivaatus ilma saatja ja adressaadi teadmata

ehk perlustratsioon (perlustreerimine, ladina k. *perlustrare* – läbi vaatama, läbi uurima, põhjalikult vaatlema) ja telefonikõnede pealtkuulamine. Viimast puudutava informatsiooni vähesuse tõttu on artiklis tulnud keskenduda postisaadetiste perlustratsiooni käsitlemisele, mis vaadeldaval perioodil oli ka kõige massilisem sõnumite saatmise kanal.

Teema käsitlemisel põimuvad ajaloolised, luurealased, õiguslikud, tehnilised, eetilised ja muud aspektid. Sõnumite vaheltvõtmine on spetsiifiliselt üks luureuringute (*intelligence studies*), täpsemalt tehnilise luure või veelgi kitsamalt sideluure (või signaalluure)³ kui ühe luureinformatsiooni kogumise meetodi uurimise alateemasid. Laiemalt võib sideluureks pidada kõigi edastatavate sõnumiliikide vaheltvõtmist. Samas on kirjavahetuse vaheltvõtmist käsitletud, võrreldes teiste sideluure valdkondade, raadioluure ja krüptoloogiaga, väga vähe ja enamasti vaid ajaloolisest aspektist. Seda ilmselt seetõttu, et luureuringute kui teadusdistsipliini tekkimine angloameerika teadusmaastikul langes 1980. aastate teise poolde, s. t. aega, kui sõnumite vaheltvõtmine korrespondentsi salajase läbivaatuse teel oli muutumas juba minevikuks. Nii on tänapäeva luureuringute teoorias sideluuret käsitletud ühe signaalluure haruna, mille luureinformatsioon on saadud välisriikide elektrooniliste sidekanalite vaheltvõtmise, töötamise ja ana-

¹ Vene k. *neglasnoi kontrol*, otseses tõlkes „mitteavalik kontroll”.

² Eesti keeles on sünonüümia terminile „vaheltvõtmine” (ingl. *interception*, vene *perehvat*) kasutatud ka mõisteid „vaheltõikamine”, „vahelthaaramine” jt.; „perlustratsiooni” osas „postisaadetiste varjatud läbivaatus” (vt. Kriminaalmenetluse seadus).

³ Rahvusvaheliselt kasutatakse ingliskeelseid termineid *communications intelligence* või selle lühendit COMINT ja *signals intelligence*, SIGINT.

lүүsi tulemusena.⁴ See hõlmab küll näiteks telefoni- ja telegraafisidet, kuid jätab enamasti vaeslapse ossa perlustratsiooni. Kuigi luureuuringute pioneeriks olevas Ameerika Ühendriikides lähtutakse enamasti eeldusest, et sideluure (kui sõnumite saladuse rikkumist) teostatakse üksnes välissidekanalite suhtes, võib artikli autori arvates sideluurena kajastada ka siseluure ja julgeolekuteenistuste tehnilise luure meetmeid. Siinkohal vääricks märkimist, et ka NSV Liidu julgeoleku- ja luureteenistus – Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) – pidas tehniliste vahenditega luureinfo kogumise juures, sh. kirjavahetuse perlustratsiooni puhul, esmatähtsaks just (vastu)luurealaste ülesannete täitmist.

Sõnumite salajane jälgimine ei tekkinud Nõukogude Liidus ega olnud ainult sellele riigile omane. See muutus laialdasi luureteabe kogumise võimalusi pakkuvaks meetodiks seoses postiteenistuse arenguga. Postiteenistuse usaldusväärsuse tagamiseks hakkas arenema ka sõnumisaladust kaitsev seadusandlus. Austrias Tirolis juba aastatel 1532 ja 1573 antud postisaladuse seadused olid ühed esimesed sõnumisaladuse seadusandliku reguleerimise alguse tähised. Siiski ignoreerisid valitsejad neid seadusi. 17. sajandil Prantsusmaal kirjade salajaseks avamiseks kuninga asutatud *Cabinet noir* (pr. k. must kabinet) andis nime edaspidi ka teistes riikides valitsejate korraldusel moodustatud perlustratsiooniasutustele. 18. sajandil levisid „mustad kabinetid” juba kogu Euroopas. Nendest kõrgeima reputatsiooni sai ajapikku *Geheime Kabinets-Kanzlei* Viinis. Mustade kabinetide ülesandeks sai ka salakirjas edastatud sõnumite lahtimuukimine, sest salakiri oli saanud sõnumisaladuse tõhusamaks kaitsjaks kui seadused. Siiski arenes ka sõnumite saladust kaitsev seadusandlus: see oli üks Suure Prantsuse revolutsiooni ajal vastu võetud inimese ja kodaniku õiguste dek-

laratsiooni punkte (1789). Ameerika Ühendriikides kehtestati kirjavahetuse privaatsuse nõue 1782. ja 1792. a. postiseadustega. Need olid kooskõlas põhiseaduse neljanda täiendusega, mis keelas privaatsuse sanktsioneerimata rikkumise. 1794. aastal kehtestati Preisimaal esimesena karistused postisaladuse rikkumise eest, mille võtsid edaspidi oma seadusandlusse ka teised Euroopa riigid.⁵ Postisaadetiste salajase avamise keeld sätestati ka Rahvusvahelise Postiliidu moodustamisel 1874. aastal.

Vene Impeeriumis hakati kirju avama keisrinna Katariina Suure loaga 18. sajandil, kuid juba Peeter I oli andnud korralduse välismaa korrespondentsi läbivaatuseks. Ka edaspidi oli perlustreerimise õiguse andmine keisri eesõiguseks, sest perlustratsioon oli seadusega keelatud ja karistatav. Mitteametlikult „mustadeks kabinetideks” nimetatud kirjade salajase läbivaatuse ruumid paiknesid 19. sajandi lõpuks Peterburis, Moskvast, Varssavis, Harkovis, Vilniuses ja Tiflisis (Thbilisi), lühiajaliselt ka Kaasanis ja Nižni-Novgorodis. Peamiselt tegeles perlustreerimisega politseidepartemang, eelkõige salapolitsei – *ohranka* –, aga ka välistsensuuri komitee. Kirjade avamisel juhenduti enamasti *ohranka* järelevalve all olevate isikute nimekirjadest. Kirju avati nii peenikese pulgaga ümbrikuklappe avades, aurutades kui ka pitserit avades, mis hiljem taastati. Huvipakkuv tekst kirjutati ümber. Krüpteeritud (salakirjas) kirjade dešifreerimisega tegeles salapolitsei peakorter. Avatud ja kopeeritud kirjade hulk kasvas aasta-aastalt. Kui näiteks 1882. aastal avasid perlustreerijad 38 000 kirja ja tegid 3600 koopiat, siis 1907. aastal tehti juba 14 221 koopiat. 1903. aastal sai *ohranka* kokkuleppel postiametkonnaga ka võimaluse telegramme vahelt võtta ja telefonikõnesid pealt kuulata.⁶ Niisiis oli juba keisririigi aja lõpuni Venemaal kombeks perlustratsioon küll seadusega keelata, kuid

⁴ J. R. Richelson. The technical collection of intelligence. – L. K. Johnson (ed.). Handbook of intelligence studies. New York, 2007, lk. 105–117.

⁵ D. Kahn. The codebreakers: the story of secret writing. New York, 1967; A. C. Desai. Wiretapping before the wires: The Post Office and the birth of the communications privacy. – Stanford Law Review, 2007, Vol 60, Issue 2, lk. 553–594.

⁶ C. A. Ruud & S. S. Stepanov. Fontanka 16: tsaaride salapolitsei. Tallinn, 2005, lk. 120–129; Z. I. Peregudova. Poliitšeskij sõsk Rossii 1880–1917. Moskva, 2000.

isevalitseja loal siiski salajaselt toimetada.

Võrdluseks võiks veel lisada, et ka Eesti Vabariigi kolm põhiseadust tagasid kodanikele posti, telegraafi, kirjade ja muul üldkasutataval teel edasiantavate sõnumite saladuse. Erandeid oli õigus teha vaid kohtu loal seaduses ette nähtud korras (või 1938. a. põhiseaduse järgi „kuritegevuse vastu võitlemiseks seaduses ettenähtud aluseil ja korras”).⁷ Näiteks 1934. aastal andis ka kaitseväge ülemjuhataja politseile loa vajaduse tekkides kontrollida telefonikõnede, telegrammide ja postisaadetiste sisu.⁸ Selline õigus oli ülemjuhatajale antud kaitseisukorra seadusega.⁹

Tänapäeval kehtivates rahvusvahelise õiguse normides kehtestati kirjavahetuse saladuse puutumatus privaatsuse õiguse raames 1948. aastal Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Peaassamblee poolt vastu võetud inimõiguste ülddeklaratsioonis.¹⁰ Deklaratsiooni §12 järgi ei tohi meelevaldselt sekkuda kellegi kirjavahetusse. Paragrahv sätestab, et igaühel on sellise sekkumise korral õigus seaduse kaitsele (see lause lisati Nõukogude Liidu esindaja ettepanekul). Sõnumite/kirjavahetuse saladuse õigus oli formuleeritud riikidevahelise kompromissi tulemusena.¹¹ Traditsiooniliselt loetakse korrespondentsi saladuse rikkumise alla ka teiste sidevahendite salajane jälgimine, sh. telefonikõnede ja elektroonilise side pealtkuulamine, isiku andmebaaside ebaseaduslik kasutamine jmt. Sõnumisaladuse hulka arvatakse mõnikord ka sõnumi nn. metaandmed, s. t. sõnumiedastuse fakti andmed (osapoolte identiteet, sõnumivahetuse toimumise aeg ja kestus jne.). Kuigi kirjavahetuse saladuse nõue on kehtestatud ka 1950. a. Euroopa inimõiguste ja põhivabaduste kaitse konventsioonis (artikkel 8), ei vastandu Euroopa Inimõiguste Kohtu praktika kohaselt pealtkuulamine

(vaheltvõtmine) sellele konventsioonile näiteks juhul, kui selle eesmärgiks on riigi julgeoleku ja ühiskondliku turvalisuse huvid, kuritegude tõkestamine ja uurimine jne.¹² 1966. aastal vastu võetud kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise pakti 17. artikkel sätestas, et kellegi kirjavahetuse saladusele ei tohi meelevaldselt või ebaseaduslikult kallale kippuda (*No one shall be subjected to arbitrary or unlawful interference with his privacy, family, home or correspondence*).¹³ Kehtiv sõnastusviis lubab inimõiguste normide erinevaid tõlgendusviise sõnumite salajase pealtkuulamise õiguslikul hindamisel. Praktikas on see sageli tähendanud, et seda käsitletakse ametlikes seisukohtades inimõiguste rikkumisena kõikjal mujal, kuid mitte oma riigis. Sõnumisaladuse rikkumist ei saa paraku pidada sugugi vaid minevikunähtuseks.

Mis puutub NSV Liidus kehtinud sõnumisaladust kaitsvatesse seadustesse, siis 1936. aasta konstitutsiooni 128. paragrahv sätestas, et „kodanike eluruumide puutumatus ja kirjavahetuse saladus (*taina perepiski*) on kaitstud seadusega”. 1977. a. konstitutsiooni §56 sätestas sõnumisaladuse valdkonda konkretiseerides analoogselt, et „kodanike eraelu, kirjavahetuse, telefonikõnede ja telegraafiteadete saladus on kaitstud seadusega”. 1987. aastal välja antud juriidilise sõnastiku järgi sisaldas kirjavahetuse saladus kõigi posti-telegraafisaadetiste puutumatus (sh. kirjad, telegrammid, panderollid [üks postipaki alaliike], postipakid jt.). Kellelgi ei olnud õigust korrespondentsi avada, sellega tutvuda ega seda avalikustada. Seaduse rikkumise eest oli kehtestatud kriminaalvastutus. Näiteks Vene NFSV 1961. a. Kriminaalkodeksi §135 järgi karistati kodanike kirjavahetuse saladuse rikkumist paranduslike töödega (kinnipidamine

⁷ U. Lõhmus. Pealtkuulamine ja Eesti põhiseaduses sätestatud õigus sõnumite saladusele. – *Juridica* VII/2008, lk. 462–472.

⁸ P. Erelt. Telefone kuulati pealt juba Pätsi ajal. – *Eesti Ekspress* 06.09.2012, lk. 28–29.

⁹ Vt. Kaitseisukorra seadus §9 lg. 13. – *Riigi Teataja* 1930, nr. 61, art. 423, lk. 750.

¹⁰ ÜRO inimõiguste ülddeklaratsioon. – Välisministeerium, <http://www.vm.ee/?q=node/12958>, 01.01.2014.

¹¹ Inimõiguste ülddeklaratsiooni §12 sõnastuse formuleerimise probleemistikast vt. nt.: J. Morsink. *The Universal Declaration of Human Rights: origins, drafting, and intent*. Philadelphia, 1999, lk. 134–135.

¹² G. Hazak. *Inimõigused I*. Tallinn, 2002, lk. 35–36.

¹³ Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvaheline pakt. – *Riigi Teataja*, <https://www.riigiteataja.ee/akt/23982>, 01.01.2014.

töökoloonias) tähtajaga kuni kuus kuud või trahviga kuni 100 rubla (1961. a. – 30 rubla) või ühiskondliku laitudega. Piiranguna nähti ette, et kirjavahetuse saladuse piiramine on lubatud vaid võitluseks kuritegevusega, ühiskondliku korra ja riikliku julgeoleku kindlustamiseks „seadusega ette nähtud juhtudel”. Kirjavahetuse arestimine ja selle võetus posti-ja telegraafiasutustes võis toimuda ainult prokuröri sanktsioonil või kohtu määruel ja selle sisu avaldamine ei olnud lubatud.¹⁴

Niisiis olid Nõukogude õigusnormid üldjoontes kooskõlas rahvusvaheliste inimõigusi ning sealhulgas sõnumisaladuse õigust sätestavate normidega. Seetõttu osutub põhiprobleemiks just see, kas ja kuidas Nõukogude Liidus kirjavahetuse saladust/sõnumisaladust rikuti.

Kui NSV Liidus oli perlustratsioon oma riigis tabuteema, siis Läänes seostati seda juba varakult Nõukogude julgeolekuorganitega.¹⁵ Postsovetlikul Venemaal sai teema uurimise pioneeriks professor Vladlen Izmozik, kes piirdus siiski 1920. aastate uurimisega.¹⁶ Möödunud kümnendil laiendati käsitlust ka 1930. aastatele.¹⁷ Professor Aleksandr Smõkalini monograafia perlustratsioonist ja sõjatsensuurist Vene impeeriumis ja Nõukogude Liidus kuni 1960. aastani näitas neid valdkondi kui iga riigi poliitilise julgeoleku tagamiseks vajalikku valdkonda poliitilise politsei tegevusvaldkonna sees, vaatamata selle põhiseadusevastasusele Nõukogude ajal.¹⁸ Smõkalini teos on siiski kaugel pärast-sõjaaegse perioodi süsteemsest käsitlusest. Kõik need uurimused näitavad tollast perlust-

ratsiooni julgeolekuorganite prerogatiivina juba alates 1920. aastate algusest. Nõukogude režiimi eripärana on neis ära toodud perlustreerimise erakordne laiaulatuslikkus ja totaalsus. Kirjavahetuse perlustratsiooni on mõnes kirjutes (ekslikult) seostatud aga ka posti-, tsensuuri-, kohtu- ja tolliasutustega.

Pealtkuulamise/perlustratsiooniga on sageli seostatud tsensuuri (tsenseerimist). Oma olemuselt ongi sõnumite pealtkuulamine lähedane tsensuurile, mis laiemas mõistes tähendab kontrollivat läbivaatamist, kitsamas mõistes aga siiski eraldi kindlat riiklikku tegevusvaldkonda või organisatsiooni, mis tegeleb trükiste ja muude kirjastustoodete (sh. ka filmide jne.) eelkontrolliga, eristudes näiteks luuretegevusest ja -organisatsioonist. Kuigi Venemaal on ilmunud märkimisväärsel hulgal Nõukogude tsensuuri käsitlevat kirjandust, puudutab see enamasti kitsamalt trükitoode jm. loomingu tsensuuri. Mõnes uurimuses käsitletakse ka julgeolekuorganite osa tsensuuris.¹⁹ Perlustratsioonil ja tsensuuril on aga olulisi ühiseid külgi. Ühiskonnas, kus eksisteerib vaid tsenseeritud ajakirjandus, on kriitiliste seisukohtade väljendamine võimalik ainult inimeste erasuhtluses ja seda kujutab endast ka kirjavahetus. Seetõttu võib selle salajane kontroll osutada üheks tähtsamaks režiimi võimaluseks elanikkonna tegeliku meelsuse kindlakstegemisel.²⁰ Tsensuuri ühe eriliigina on uuritud sõjatsensuuri – avalikult trükitoodele ja kirjavahetusele kehtestatud tsensuuri sõja ajal tõkestamaks sõjasaladuste sattumist vaenlase kätte, aga ka selgitamiseks meeolusid sõjaväes jne.²¹ Sõjatsensuuri

¹⁴ A. Suharev (gl. red.). Juridičeskij ènciklopedičeskij slovar'. Moskva, 1987, lk. 468.

¹⁵ Vt. nt. S. Wolin & R. Slusser (eds.). The Soviet secret police. New York, 1957.

¹⁶ V. Izmozik. Glaza i uši režima. Gosudarstvennyj političeskij kontrol' za naseleniem Sovetskoy Rossii v 1918–1928 gg. S. Peterburg, 1995; V. Izmozik. Perljustracija v pervye gody sovetskoy vlasti. – Voprosy istorii, 8/1995, lk. 26–35.

¹⁷ A. Tepljakov. Mašina terrora. OGPU-NKVD Sibiri v 1929–1941 gg. Moskva, 2008.

¹⁸ A. Smykalini. Perljustracija korrespondentsii i počtovaja voennaja cenzura v Rossii i SSSR. S. Peterburg, 2008.

¹⁹ Nt.: A. Tepljakov, *op. cit.*; A. Bljum. Sovetskaja cenzura v epoxu total'nogo terrora: 1929–1953. S. Peterburg, 2000; A. W. Knight. The KGB: police and politics in the Soviet Union. Boston, 1990, lk. 201–203.

²⁰ Vt. nt.: Ž. Medvedev. Meždunarodnoe sotrudničestvo učenyx i nacional'nye granicy; Tajna perepiski oxranjaetsja zakonom. London, 1972, lk. 365–366.

²¹ Lisaks V. Izmoziku ja A. Smykalini töödele: I. Davidjan. Voennaja cenzura v Rossii v gody Graždanskoj vojny, 1918–1920. – Cahiers du monde russe, Vol. 38 # 1–2 : Janvier–Juin 1997, lk. 117–125; P. Batulin. Sozdanie sovetskoi voennoi tsenzury v 1918 g. – Voenno-istoričeskij arxiv, 2010, nr. 2 (122), lk. 120–137 jt.

rakendati Nõukogude Liidus ametlikult Kodusoja ja Teise maailmasoja (Nõukogude Liidu Suure Isamaasoja, 1941–1945) ajal.

Nii perlustratsiooni kui ka tsensuuri on peetud üheks bolševike võimu säilitamise aluseks. Samas raskendab tsensuuri poolavalik olemus luuretegevust. Kui oleks laialdaselt teada, et tsensurid vaatavad läbi kogu kirjavehetuse, siis vaevalt edastataks kirja-des sellist tundlikku teavet, millest võiks olla huvitatud ka luure või salapolitsei. Nagu on kirjutatud erakordsena avaldatud ühe endise perlustratsioonitöötaja mälestustes, instrueeris ülem uusi töötajaid niiviisi: „Kõik usaldasid kirju, uskudes, et järgitakse kirjavehetuse saladust. Seda psühholoogilist faktorit ei saa me [– – –] mitte arvestamata jätta. Oma poliitkontrolli abil on meil võimalus tungida inimeste salajastesse mõtetesse, veenduda nende usaldusväärsuses, või vastupidi, nende vaenulikkuses partei ja sotsialismi vastu.”²² Seega eetilistest aspektist on sõnumite saladust sätestanud Nõukogude seadused alates põhiseadusest käsitletavad kui pettus („maskeering”²³), mis võimaldas efektiivselt luure-eesmärke täita. Oleks siiski vale arvata, et inimesed sõnumite pealtkuulamist/kirjade avamist üldse ei kahtlustanud ja vastuabinõusid tarvitusele ei võtnud.

Lisaks tsensuurile on perlustratsiooni seostatud režiimipoolse nn. poliitkontrolliga. Viimase all on enamasti mõeldud informatsiooni kogumist elanikkonna meeleolude kohta ja režiimivastase propaganda neutraliseerimist. Laiemalt võib poliitkontrollina käsitleda režiimi meetmete kompleksi elanikkonna kontrolli all hoidmiseks. Vladlen Izmozik on perlustratsiooni käsitletud ühe poliitkontrolli elemendina ja vähemalt 1920. aastatel ühe tähtsama informatsiooni kogumise kanalina.²⁴ On väidetud, et kuigi poliitkontroll elanikkonna lojaalsuse üle oli toiminud juba Tsaari-Venemaal, muutus see

totaalseks alles NSV Liidus ja hõlmas kõik elualad.²⁵ Terminoloogilist segadust võib põhjustada asjaolu, et kitsamas mõistes kasutati NSV Liidus 1920.–1930. aastatel ja sellest lähtuvalt hiljemgi „poliitkontrolli” mõistet tähistamaks julgeolekuorganite tegevust nii tsensuuri kui ka perlustratsiooni valdkonnas (vt. allpool). Võimalik, et mõistet „poliitkontroll”, mis on päritolult sovetism, ei olegi otstarbekas tänapäevaste kriteeriumide alusel defineerida. Sisult selgem oleks kas „lojaalsuskontroll” või „meelsuskontroll”. Terminoloogilist segadust tekitab ka see, et nii poliitkontrolli kui korrespondentsi perlustratsiooni puhul oli julgeolekuorganites ametlikuks lühendiks „PK” (samale lühendile on lisaks antud ka sisu „postikontroll” – *poštovõj kontrol*).

Seega on vastust vajavad küsimused järgmised:

- Kuidas arenes välja julgeolekuorganite perlustratsiooni töövaldkond?
- Millised olid perlustratsiooni ülesanded, ulatus ja organisatsioon (eelkõige Eesti NSV-s)?
- Kuidas oli lahendatud vastuolu kirjavehetuse salajasuse nõudega konstitutsioonis ja teistes seadustes?
- Kas ja kui jah, siis milliseid inimõigusi sõnumite salajase jälgimisega rikuti?

Käesolev artikkel kasutab meetodina teemakohase kirjanduse ja allikate kriitilist analüüsi kaasaja luureuurigute teooria ja inimõiguste austamise seisukohalt. Sealjuures on kriitilist käsitlemist nõudvate allikate hulka arvatud ka alates 1990. aastatest avalikkusele kättesaadav KGB salajane ametkonnasisene ajalooõpik, mis käsitleb iga ajalooperioodi juures ka „operatiivtehniliste” luuremeetodite, sealhulgas kirjavehetuse perlustratsiooni arengut kuni 1960. aastateni (kaasa arvatud).²⁶ Ametliku ajaloo puhul on prob-

²² L. Avzeger. Čornyj kabinet: zapiski tajnogo cenzora MGB. Tel Aviv, 1987, lk. 84.

²³ A. Tepljakov, *op. cit.*, lk. 227.

²⁴ V. Izmozik. Političeskij kontrol' v Sovetskoj Rossii. 1918–1928 gody. – Voprosy istorii 1997, nr. 7, lk. 32–53.

²⁵ L. Boeva. „Osobennaja kasta”. VČK-OGPU i ukreplenie kommunističeskogo režima v gody nepa. Moskva, 2009, lk. 103.

²⁶ V. Čebrikov (prec. redkollegij). Istorija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti. Učebnik. Moskva, 1977.

leemiks eelkõige see, et faktoloogia võib siin olla esitatud eelkõige propagandistlik-ideoloogilistest ja/või pedagoogilistest kaalutlustest lähtuvalt, seega valikuliselt ja tegelikult moonutavalt. Samas on tegemist ametkonnasiseseks kasutamiseks mõeldud spetsiifiliste kirjutistega, mis sellisena kujutavad uurimisobjektina suurt väärtust.

Kasutatud on ka julgeolekuorganite arhiivimaterjale, millest teemakohaseid on Eestisse jäänud vaid üksikuid fragmente. Märksa rohkem on säilinud asjakohast materjali Leedu rahvusarhiivi Eriarhiivis, mida autor on kasutanud siiski vaid valikuliselt.²⁷ Eelkõige väärrib siinjuures märkimist varem uurijate poolt kasutamata KGB instruksioon perlustreerimise korra kohta 1968. aastast, mis võimaldab kogu protsessi mitmekülgset analüüsida, arvestades asjaolu, et see kehtis kogu NSV Liidu territooriumil.²⁸ Kriitilise lähenemise juures on püütud arvestada nii dokumendi liigist (seadus, käsk, juhend, aruanne, õpik, avalik teave jt.) kui ka autorist/allakirjutajast lähtuvaid erisusi.

Terminoloogia osas on kasutatud nii üldtermineid kui ka KGB salajast siseterminoloogiat, neid vajadusel eristades. KGB terminoloogia järgi oli „korrespondentsi perlustratsioon (*perljustratsija korrespondentsii*, PK, *postal censorship*)” posti- ja telegraafisaadetiste salajane (*neglasnõi*) valikuline kontroll, mida teostas spetsiaalne julgeolekuorganite allüksus (PK teenistus – *služba PK*) eesmärgiga hankida operatiivinformatsiooni KGB-d huvitavate isikute ja faktide kohta, samuti ka operatiivallüksuste poolt läbi viidavate vastuluure- jt. ürituste kindlustamiseks, mis on seotud posti ja telegraafikanalite kasutamisega.”²⁹ „Telefonikõnede pealtkuulamine” (*podslušivanije telefonnõh peregovorov*, *interception of telephone conversations*) oli

„kuuldelise kontrolli erivorm, mida teostati lülitumisega vaenlase poolt kasutatavale sidele linile vahetult või distantsilt”.³⁰

Sõjatsensuur, poliitkontroll ja perlustratsioon 1917–1939

Sõnumite salajane jälgimine Nõukogude režiimi poolt on seni enim kajastamist leidnud osas, mis puudutab perioodi 1917. aastast kuni Teise maailmasõjani. Võimu kehtestavad bolševikud pidid sõnumite kontrolliga hakkama tegelema sõja ja keisririigi ajast toimiva sõjatsensuuri tingimustes. Bolševike juhid deklareerisid samal ajal, et nad kaotavad tsaari häbiväärse salapolitsei, tsensuuri ja mustad kabinetid.

Trükitoodete tsensuuri kaotas tegelikult Venemaa Ajutine Valitsus juba 1917. a. märtsis. Sõjatsensuur oli asutatud Vene impeeriumis esmakordselt 1810. aastal, vahepeal reformitud ja oma tegevuse rahuajaks katkestanud, ning alustanud uuesti oma tegevust sõja puhkedes 1914. aastal. Keiser oli deklareerinud, et sõjatsensuur on erakorraline meede. Bolševikud likvideerisid 1918. a. alguses küll sõjatsensuuri trükitooteid kontrolliva osa, kuid perlustratsiooni läbi viivad sõjalised posti-telegraafi kontrollibürood jäeti esialgu alles, kuigi neid koondati.³¹ Bolševikud asusid juba oma võimuletuleku alguses perlustratsiooni oma tarbeks ära kasutama ja soovisid jätkata seda kui „revolutsiooni edukuseks hädavajalikku tööd”. Rahvusvahelise korrespondentsi läbivaatamine ja selles riikliku julgeoleku seisukohalt huvi pakuva kohta memorandumite koostamine teistele asutustele jäi ka veel 1918. aastal sõjalise kontrolli valitsuse vastutusalasse. Koostööd saadud teabe jagamisel tuli teha eelkõige 7./20. detsembril 1917 asutatud Ülevenemaalise

²⁷ Siinkohal avaldab autor tänu abi eest dr. Kristina Burinskait̃le Leedust.

²⁸ Instrukcija po neglasnomu kontrolju počtovo-telegrafnyx otravlenii organami Komiteta gosudarstvennoj bezopasnosti pri Sovete Ministrov SSSR, 25.11.1968, Lietuvos Ypatingasis Archivas (LYA), FK-1, ap. 46, b. 113, lk. 75–86.

²⁹ V. Nikičenko (otv. red.). Kontrrazvedyvat'nyj slovar'. Moskva, 1972; Terminite ingliskeelsed tõlked vt.: V. Mitrokhin (ed.). KGB lexicon. The Soviet Intelligence Officer's handbook. London, 2002.

³⁰ Kontrrazvedyvat'nyj slovar', lk. 217; V. Mitrokhin. KGB lexicon, lk. 308.

³¹ Sõjatsensuuri selle otseses tähenduses hakati taastama mais-juunis 1918.

Erakorralise Komisjoniga võitluseks kontr-revolutsiooni ja sabotaažiga (Vetšekaa), millest sai Nõukogude Venemaa, kuid eelkõige kommunistliku partei julgeolekuteenistus.³²

Nagu märgib KGB ametlik salajaalugu, hakkasid ka Vetšekaa organid juba oma esimestest päevadest ise kasutama „salajast kontrolli” (*neglasnoi kontrol*) – kontr-revolutsiooniliste elementide ja antisovetlikus tegevuses kahtlustatavate isikute kirjavahetuse läbivaatust (*prosmotr korrespondentsii*). Seda tehti kooskõlastatult posti ja telegraafi rahvakomissariaadiga. Nõukogude Venemaa juht Vladimir Lenin allkirjastas 5. aprillil 1918 Vene SFNV Rahvakomissaride Nõukogu dekreedid, mis andis posti ja telegraafi kontrolli õiguse kohtu- ja uurimisorganitele. Sõjalise posti-telegraafikontrolli (märtsist 1918 „sõjalise kontrolli”) töötajad tutvustasid Vetšekaa kaastöölisi „kontr-revolutsionääride” šifreeritud kirjavahetuse meetoditega, salakirjaga jne.³³ 7. oktoobril 1918 anti (5. aprilli 1918 dekreedid alusel) Vetšekaa käskkiri nr. 63, mis kehtestas posti-telegraafisaadetiste läbivaatamise korra. Vetšekaa käskkiri 3. detsembrist 1918 kehtestas postisaadetiste kontrolli ja vaheltvõtmise korra ka Vetšekaa kohalikele osakondadele. Rõhutati, et see ei tohi segada postiasutuste tavapärasest tööd.³⁴ 1918. aasta esimesel poolel „teostas Vetšekaa kooskõlastusel posti ja telegraafi rahvakomissariaadi juhtkonnaga Moskvast real juhtudel kontrolli ka kuritegelikus tegevuses kahtlustatavate isikute, enamjaolt välisriikide diplomaatiliste esinduste töötajate telefonikõnede üle”³⁵, s. t. kuulas nende telefone pealt.

Vajadus sõjasaladuste kaitseks tingis taas täiemahulise sõjatsensuuri kehtestamise. 23. detsembril 1918 kinnitas Vabariigi Revolutsiooniline Sõjanõukogu „Sõjatsensuuri põhimääruse”, mis kehtestas kontrolli kõigi trükitoodete, raadio, telefoni ja telegraafi üle,

samuti kogu rahvusvahelise kirjavahetuse ja vajaduse korral ka siseriikliku kirjavahetuse ning linnadevaheliste telefonikõnede üle.³⁶ Sõjatsensuuri teostas revolutsioonilise sõjanõukogu alluvuses tegutsev sõjatsensuuri osakond, millele allusid allüksused sõjaväeüksuste juures ja kohtadel. Läbivaadatud kirjadele ja telegrammidele tuli teha märke „läbi vaadatud sõjalise kontrolli poolt”.

Revolutsioonilise sõjanõukogu käskkirjaga 12. juulist 1919 kehtestati uus ja laialdane sõjatsensuuri organisatsioon, kuhu kuulus üleriigiliselt vähemalt 10 000 inimest. Nüüd kehtestati sõjatsensuuri raames teostatava perlustratsiooni salajasus, s. t. korrespondentsile ei tohtinud jääda läbivaatusest mingeid jälgi.³⁷ Võib väita, et alates sellest ajast oli sõjatsensuuri raames kirjavahetuse tsensuuri asemel tegemist kirjavahetuse perlustratsiooniga.

Uus lehekülj sõnumite salajase jälgimise ajaloos keerati revolutsioonilise sõjanõukogu otsusega 10. augustist 1920, millega anti sõjatsensuuri osakonna alluvuses olnud posti-, telegraafi ja telefonide pealtkuulamine Vetšekaa eriosakonna alluvusse, kusjuures trükitoodete jms. sõjatsensuur jäi veel oma endisesse alluvusse. 10. oktoobril 1920 kinnitati Vetšekaas sõjatsensuuri instruksioon, millega pandi sellele valdkonnale järgmised ülesanded: korrespondentsi (eelkõige rahvusvahelise) läbivaatus, vajadusel kontrollitavast kirjavahetusest memorandumite (väljavõtete) koostamine, operatiivvajaduse korral saadetiste kinnipidamine ja konfiskeerimine, (vaheltvõetava) korrespondentsi väljavalimine Vetšekaa operatiivosaakondade ja kohalike tšekaade ülesandele. Erilist tähelepanu pöörati vajadusele järgida rangeimat konspiratsiooni. Kaastöötajatele keelati sõjatsensuuri organite ja nende poolt läbi vaadatud kirjavahetuse kohta igasuguste

³² V. Izmozik. Perljustracija v pervye gody sovetsoj vlasti, lk. 26, 27.

³³ Istorija sovetsoj organov gosudarstvennoj bezopasnosti, lk. 34.

³⁴ Samas, lk. 73.

³⁵ Samas, lk. 34.

³⁶ Položenie o voennoj cenzure, 23.12.1918. – T. Gorjajeva (otv. sost.). Istorija sovetsoj političeskoj cenzury. Dokumenty i kommentarii. Moskva, 1997, lk. 31–32.

³⁷ V. Izmozik Perljustracija v pervye gody sovetsoj vlasti, lk. 28–30.

andmete levitamine.³⁸ Sõjatsensuuri osakonnad ja jaoskonnad Vetšekaa (keskuse, rinnete ja armeede) eriosakondade juures tegutsesid oktoobrist 1920 kuni detsembrini 1921. Nad kontrollisid rahvusvahelist posti ja telegraafi korrespondentsi, aga ka siseriiklikku korrespondentsi, mis oli adresseeritud „nõudmiseni”. Tavalist siseriiklikku kirjavahetust kontrolliti valikuliselt (keskmiselt kontrolliti 30–40% kirjavahetusest). Kontrollimisel juhinduti Rahvakomissaride nõukogu 10. veebruari 1921 dekreedist „posti ja telegraafikorrespondentsi läbivaatuse ja võetuse korra”.³⁹ Niisiis anti 1920. aastal „sõjatsensuuri” nime all perlustratsioon ja muude sõnumite salajane jälgimine Nõukogude julgeolekuorganite vastutusalasse, kuhu see jäi kuni viimaste likvideerimiseni 1991. aastal.

Pärast kodusõja lõppu tehti Nõukogude Venemaa riigiparaadis suured ümberkorraldused ja ära kaotati ka sõjatsensuur. Tegelikult tähendas viimane seda, et sõnumite salajase jälgimise teenistus ning tsensuur vajasis edasiseks tegutsemiseks uut nime ja normatiivset alust. Selliseks terminiks saigi ajastukohane eufemism „poliitkontroll” (ametliku lühendiga „PK”). Eesliites „poliitiline” sisaldus parteilise ja riikliku võimu ühtsus. Algas ühiskonna ideoloogilis-poliitiline tasalülitamine.

Poliitkontrolli määrustiku kinnitas Vene NFSV Rahvakomissaride Nõukogu 21. detsembril 1921. Sellega kaotati ära sõjatsensuuri teenistus ja moodustati selle asemele poliitkontrolli osakonnad, jaoskonnad ja punktid Vetšekaa salajase operatiivvalitsuse alluvuses. Kohtadel olid poliitkontrolli allüksused kubermanguosakondade juures

ning maakondades teostasid poliitkontrolli kubermanguosakondade volinikud. (1922. aasta sügiseks olid poliitkontrolli allüksused juba 120 linnas.)⁴⁰ Pärast julgeolekuorganite reorganiseerimist ja veebruaris 1922 Vene NFSV Siseasjade Rahvakomissariaadi juures Riikliku Poliitvalitsuse (GPU) moodustamist nähti GPU põhimääruses (märtsis 1922) ühe töömeetodi ja vahendina ette „posti ja muu korrespondentsi, nii siseriikliku kui ka piiriülese, läbivaatus”.⁴¹

Ainult veidi hiljem, 6. juunil 1922, anti ka Kirjandus- ja Kirjastusasjade Peavalitsuse (Glavlit) põhimäärus, millega ühendati selle vastmoodustatud ametkonna alla kogu trükitoodete tsensuur. GPU-le tehti tsensuuriga seoses ülesandeks võitlus nende teoste levitamise vastu, mis olid Glavliti poolt ära keelatud, samuti järelevalve trükikodade, tolli- ja piiripunktide üle (et tõkestada keelatud kirjanduse maaletoomist) ja võitlus põrandaaluste trükikodadega.⁴² Tšekistid osutasid Glavlitile tehnilist ja muud „abi”, jälgisid tsensorite poolt salajase asjaajamise reeglite kinnipidamist, viisid läbi järelkontrolli, kontrollisid raamatuturgu jne.⁴³ Seda ja perlustratsiooni hakkas juhtima ja teostama 21. juunil 1922 GPU Salajase-operatiivvalitsuse alluvuses moodustatud poliitkontrolli osakond. Pärast NSV Liidu ministeeriumi õigustes oleva Ühendatud Riikliku Poliitvalitsuse (OGPU) moodustamist jätkas osakond tegevust. Novembrist 1925 ühendati see koos informatsiooniosakonnaga OGPU Salajas-Operatiivvalitsuse informatsiooni ja poliitkontrolli osakonnaks (INFO PK, vt. artikli lisa).

Poliitkontrolli (PK) töövaldkonda kuulusid:

³⁸ Istorija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti, lk. 74.

³⁹ Samas, lk. 146.

⁴⁰ Samas, lk. 147.

⁴¹ Zapiska I. S. Unšlita V. M. Molotovu o peredače v Politbjuro položenii o GPU gubernskix, transportnyx otdelax i ujezdnyx upolnomočennyx. – V. Haustov, V. Naumov, N. Plotnikova (sost.). Lubjanka. Stalin i VČK-GPU-OGPU-NKVD. Janvar '1922 – dekabr' 1936. Moskva, 2003, lk. 17. GPU põhimäärus võeti poliitbüroos vastu 9. märtsil 1922.

⁴² Položenie o Glavnom Upravlenii po delam litaratury i izdatel'stva, 06.06.1922. – Otkrytyj tekst. Õlektronnoe periodičeskoje izdanie, <http://opentextnn.ru/censorship/russia/sov/law/snk/1922/?id=3382>, 01.01.2014.

⁴³ S. Dianov. Političeskij kontrol' v Permskom krae v 1919–1929 gg. Avtoreferat dissertatsii na soiskainie učenoj stepeni kandidata istoričeskix nauk. Perm, 2007, lk. 20.

- kontroll posti-, telegraafi- ja raadiotelegraafi korrespondentsi üle;
- korrespondentsi väljavõtt (vaheltvõtmine) vastavalt julgeolekuorganite salajastele nimekirjadele;
- järelevalve trükikodade, raamatuladude ja -kaupluste jt. asutuste üle, mis trükkisid või müüsid trükiseid;
- Vene NFSV-sse sisse toodavate ja sealt välja viidavate trükiste, topograafiliste kaartide, fotode, filmide ja postmarkide läbivaatus;
- kontroll teatrite, kinode, tsirkuste jt. etendusasutuste üle.⁴⁴

PK osakonnas oli kaks jaoskonda, trükiste ja vaatamängude ning posti ja telegraafi jaoks. Osakonnaülem oli B. Etingof.⁴⁵ Niisiis võib poliitkontrolli kitsamas mõttes defineerida kui Nõukogude julgeolekuorganite töövaldkonda, mis seisnes luure ja poliitilise politsei funktsioonide täitmisel sidevahendite (korrespondentsi, telegraafi, telefoni), kirjastus- ja muu loominguvaldkonna salajasel jälgimisel ja kontrollis.

Tsensuuri alal oli poliitkontrolli teenistustel „viimane sõna” ka juba muudes tsensuuriasutustes tehtud otsuste suhtes. Faktiliselt allus Glavlit mitte niivõrd hariduse rahvakomissariaadile kui julgeolekuorganitele („karistustsensuur”), olles selle filiaaliks.⁴⁶ Sarnased funktsiooni säilitasid julgeolekuorganid üldjoontes kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni.

GPU PK punktid avati side rahvakomissariaadi asutustes, kus nende jaoks seati sisse eraldatud ruumid. Konspiratsiooni eesmärgil eraldas postiasutus oma kaastöötaja, kelle ülesandeks oli posti vastuvõtu vormistamine ja selle üleandmine PK punkti. Keelati kontrollida diplomaatilist, juhtivate partei-, riigi- ning trükiorganite korrespondentsi. Lisaks vaenlase agentide ning antisovetlike elementide avastamisele tuli PK töötajatel

tähelepanu pöörata ka kontrrevolutsioonilisele kirjandusele, valuutale ja väärtasjadele.⁴⁷ Viimased kuulusid kõrvaldamisele.

1920. aastate keskpaigas hakati perlustreeritavast kirjavahetusest tegema võrreldes eelnevaga märksa mahukamaid väljavõtteid, mis kajastasid olukorda erinevatel elualadel. Võimud soovisid teada elanikkonna ja sõjaväe tegelikke meeleolusid. Tollastest materjalidest nähtub, et valdav osa elanikkonnast ei aimanud siis perlustratsiooni olemasolu ja avaldas oma arvamusi, sealhulgas võimu suhtes negatiivseid, üsna laialdaselt. Negatiivsete seisukohtade väljendamisele järgnesid sageli ka arreteerimised. V. Izmozik on võtnud Nõukogude perlustratsiooni tekkimise kokku nii, et bolševikud mitte üksnes ei võtnud üle tsaariaja salajast perlustratsiooni, mida ta nimetab üheks häbiväärseimaks tsaari politseilis-bürokraatliku riigi tunnusejooneks, vaid andsid sellele ennenägematud mõõtmed: „Perlustratsioon sai võimuorganite poolt elanikkonna suhtes teostatava poliitilise kontrolli olemuslikuks elemendiks, poliitilise jälgitamise relvaks eesmärgiga maha suruda teisitimõtlemine.”⁴⁸

Oli ka tagasilööke. Pärast välisasjade rahvakomissari Maksim Litvinovi märgukirja, kus kaevati, et tänu PK teenistuse vaheltvõtmisele hilines tähtsa Rahvasteliidu kirja edastamine rahvakomissariaati, tegi poliitbüroo 12. mail 1928 otsuse „Poliitkontrollist”, mis kohustas OGPU-d põhjalikult parandama oma PK töö seda osa, mis oli seotud välismaalaste ja -riikidega. OGPU tähelepanu pöörati kirjavahetuse poliitkontrolli halvale korraldusele, kohustati tööd otsustavalt parandama ja moodustati vastav komisjon. 1920. aastate teisel poolel andis OGPU mõned käskkirjad PK teenistuse tegevuse parandamiseks. Veebruaris 1928 anti seoses korduvate läbikukumistega kohalike OGPU PK teenistuste töös käsk keelata välismaiste diplomaatiliste

⁴⁴ Istorija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti, lk. 147.

⁴⁵ A. Kokurin, N. Petrov (avtory-sost.). Lubjanka. Organy VČK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB 1917–1991. Spravočnik. Moskva, 2003, lk. 30.

⁴⁶ A. Tepljakov, *op. cit.*, lk. 234–235.

⁴⁷ Istorija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti, lk. 147.

⁴⁸ V. Izmozik. Perljustracija v pervye gody sovetskij vlasti, lk. 33, 35.

saadetiste avamine ja kontroll. Erandina võis seda teha mitte PK teenistus, vaid vastuluureosakond.⁴⁹

17. veebruaril 1931 andis OGPU käskkirja, millega keelati kohalikel GPU organitel diplomaatilise ja konsulaarse posti avamine ja kontroll, mida aga täielikult ei täidetud. Mõnel juhul sai aga diplomaatilise posti salajane avamine teatavaks ja ähvardas rahvusvahelise skandaaliga. Nii võttis poliitbüroo 10. augustil 1931 vastu otsuse, milles pidas väljakannatamatuks seda, et postisaadetised olid avatud lohakalt ja ka nende edastamine viibis. OGPU-d kohustati moodustama spetsiaalne jaoskond, mis hakkaks tegelema diplomaatilise posti kontrolliga. Selle töötajad pidid kindlustama kiire ja puhta töö, et ei [avastataks] diplomaatilise posti käitlemise reeglite rikkumist.⁵⁰

1930. aastatel võeti perlustratsiooni otsus vastu NKVD osakonnaüleva poolt, kellele reaoperatiivtöötajad esitasid nende isikute nimekirja, kelle kirjavahetus kuulus kontrollimisele. Kontrolli alusel tehti sageli otsus kirja autori või adressaadi agentuurtöötluseks, s. t. jälitamiseks mittekoosseisuliste salajaste kaastöötajate abil.⁵¹

Ilmselt võib julgeolekuorganite poliitkontrolli teenistuse lõpuks pidada 1931. aasta märtsi, kui OGPU informatsiooni ja poliitkontrolli osakond likvideeriti ja perlustratsiooniga tegelev allüksus organiseeriti ühe jaoskonnana OGPU operatiivosakonna alluvuses. On avaldatud arvamust, et siis anti veel seni poliitkontrolli alluvuses olnud viimasedki tsensuuri funktsioonid Glavliti haldusalasse, kuigi alaline tõine kontakt kahe asutuse vahel säilis.⁵² Ka ei olnud uues, 1931. a. Glavliti põhimääruses enam julgeolekuorganitele tsensuuriga seotud funktsioone ette nähtud. Siiski hakkas vastmoodustatud Salajas-Poliitilise osakonna 4. jaoskond tegelema ka agentuur-operatiivtööga trükiasutustes, teatrites jm.

Perlustratsiooniga tegeleva julgeolekuorganite üksus paigutati aga 1937. aastal operatiivtehnika osakonna alluvusse. Tuleb ka arvestada, et aastatel 1937–1938 olid julgeolekuorganid suuremas osas hõivatud massioperatsioonidega laiade elanikkonnakihtide vastu ja selle all kannatas kindlasti ka tavapärase luuretöö.

Sovetlik perlustratsioon jõuab Eestisse: Teisest maailmasõjast kuni Stalini surmani

Julgeolekuorganite reformimine jätkus pidevalt. Teise maailmasõja künnisel, 1938. aasta lõpus sai julgeolekuorganite juhiks, NSV Liidu siseasjade (NKVD) rahvakomissariks Lavrenti Beria. Nõukogude luure ja vastuluure põhitähelepanu oli koondunud natslikule Saksamaale, kuigi ametlikult tegi 1939. aasta 23. augustil sõlmitud Molotovi-Ribbentropi pakt neist liitlased.

Julgeolekuorganite reorganiseerimisel pöörati tähelepanu ka PK teenistusele. Teenistuse efektiivsemaks muutmiseks andis NSVL Rahvakomissaride Nõukogu 19. detsembril 1939 määruse nr. 001414, mis pani PK punktidele järgmised ülesanded:

- kogu sissetuleva ja väljamineva rahvusvahelise korrespondentsi kontroll;
- kirjade väljavõtt julgeolekuorganite operatiivülesannete põhjal;
- mitmesuguste meetmete läbiviimine julgeolekuorganite (sh. relvajõudude juures tegutsevate julgeolekuorganite ehk nn. NKVD eriosakondade) operatiivülesannete põhjal (nt. isikute kindlakstegemine neile dokumentide edastamisel, postkastides olevate kirjade läbivaatus jne.);
- siseriikliku korrespondentsi valikuline kontroll;
- anonüümsete nõukogudevastaste dokumentide autorite kindlakstegemine käekirja järgi;

⁴⁹ A. Tepljakov, *op. cit.*, lk. 238; Postanovlenie Politbjuro CK VKP(b) „O politkontrole”, 12.05.1928. – Lubjanka. Stalin i VČK-GPU-OGPU-NKVD, lk. 130, 131, 795.

⁵⁰ Postanovlenija Politbjuro CK VKP(b) „O paketax”, 10.08.1931. – Lubjanka. Stalin i VČK-GPU-OGPU-NKVD, lk. 279, 806.

⁵¹ A. Tepljakov, *op. cit.*, lk. 230.

⁵² Samas, lk. 235.

– kõigi isikute arvelevõtt, kes peavad kirjavahetust välismaa ja välisriikide saatkondade või konsulaatidega NSV Liidus.⁵³

See määrus on oluline, sest hakkas reguleerima ka perlustratsiooni 1940. aastal annekteeritud Eestis. Lahkamata siinkohal seda, kuivõrd Nõukogude seadusandlus annekteeritud territooriumil üldse legitiimne olla sai, märkigem, et ka 1940. aasta augustis kehtima hakanud Eesti NSV põhiseaduse §100 sätestas, et seadus kaitseb kodanike korteripuutumatust ja kirjavahetuse saladust. See kehtis kuni uue, 1978. aasta põhiseaduseni, mis koostati 1977. aasta NSV Liidu konstitutsiooni eeskujul ega toonud samuti põhimõttelisi muudatusi korrespondentsi saladuse käsitlemisele.

Juba 1940. aasta septembris Eesti NSV-s moodustatud Nõukogude julgeoleku territooriaalorgani – ENSV Siseasjade Rahvakomisariaadi (edaspidi ENSV NKVD) – asutamisel organiseeriti selle koosseisus ka PK teenistus. Analoogselt NSVL NKVD-ga tegeles postikontrolliga ENSV NKVD 2. eriosakonna 3. jaoskond, mille ülemaks sai Eduard Kull, kes oli omariiklusajal illegaalse kommunistliku tegevuse eest vanglakaristust kandnud, nagu oluline osa neist Eesti eestlastest, kes NKVD-sse juhtivtööle võeti. 1941. aasta märtsis reorganiseeriti see ENSV Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (NKGB) moodustamisel ENSV NKGB 4. osakonna 3. jaoskonnaks. Jaoskonna isikkoosseisust kuulus ENSV NKGB avaliku koosseisu hulka vaid jaoskonnaülem, kelleks jäi edasi E. Kull.⁵⁴ Ülejäänud oli salajane koosseis (*neglasnoi sostav*), kelle nimed ei figureerinud isegi osakonna koosseisu kehtestanud täiesti salajastes käskkirjades. Pärast Saksa-Nõukogude sõja puhkemist taasühendatud ENSV NKVD koosseisus moodustati taas 2. eriosakonna 3. jaoskond eesot-

sas E. Kulliga, kellele julgeoleku eriauastet ei antud (E. Kull hukkus 1941. aastal). Jaoskonna koosseisus oli ette nähtud siis 30 salakoosseisu ametikohta (operatiivvolinikud, kontrolörid⁵⁵, tõlgid jt.), millest oli täidetud vaid 10, sh. oli 15 kontrolöri ametikohast täidetud 7. Lisaks kuulusid 2. eriosakonna koosseisu ka „2. PK erigrupid” Tartus (8 ametikohta), Narvas (8) ja Pärnus (2).⁵⁶ ENSV NKVD ja koos sellega ka PK teenistus likvideeriti 1941. a. novembris, kuigi tegelikult oli selle tegevus lakanud juba augusti lõpus, kui isikkoosseis evakueeriti Tallinnast Leningradi.

Eesti NSV PK teenistuse salajasust sellel perioodil kõlbab illustreerima fakt, et juunis 1941 karistas NKGB rahvakomissar noomitussega ühte operatiivtöötajat NKGB Saaremaa osakonnast, kes oli omavoliliselt kinni pidanud 12 Saaremaa Kihelkonna valla elanike saadetist postkontori ülema kaudu, millega tegi võimalikuks „ühe meie täiesti salajase töömeetodi (PK) dešifreerimise” (s. t. teatavakssaamise kõrvalisele isikule).⁵⁷ See näitab, et juba siis oli julgeolekuorganite perlustratsioon reeglina täielikult lahutatud postiteenistusest.

Kui puhkes Saksamaa-Nõukogude Liidu sõda, viidi lisaks PK teenistusele sisse ka sõjatsensuur, mis hakkas muu hulgas kontrollima sõjaväelaste kirjavahetust. NSV Liidu Riikliku Kaitsekomitee 6. juuli 1941 määrus nr. 37cc nägi ette sõjatsensuuri sisseviimist avaliku poliitkontrolli läbiviimiseks korrespondentsi üle, mis läbis sõjaväe postibaase, -sorteerimispunkte, -jaoskondi ja -jaamu, mille juures moodustati selleks otstarbeks (sõjaväe vastuluure ehk 3. osakondade poolt) sõjatsensuuri jaoskonnad. Sõjatsensuuri jaoskonnad vaatasid läbi kogu sõjaväeüksuste saabuva ja väljuva korrespondentsi, võtsid välja kirju sõjaväe julgeolekuorganite operatiivülesannete järgi ja täitsid muid operatiivülesandeid

⁵³ Istorija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti, lk. 309.

⁵⁴ Kopii prikazov (soveršennno sekretnye) NKGB SSR 1941 g. Štatnaja rasstanovka NKGB ËSSR s 15.04.1941 g., 1941, ERAF, f. 17SM, n. 16, s. 7.

⁵⁵ Põhiline ametikoht, mis pidi kirjade läbivaatusega tegelema, oli kontrolör (varasemalt nimetati neid poliitkontrolörideks).

⁵⁶ Štatnaja rasstanovka, august 1941, ERAF, f. 17SM, n. 16, s. 4, l. 28–34.

⁵⁷ Prikaz narodnogo komissara gosudarstvennoj bezopasnosti Ëstonskoi SSR Nr. 0057, 07.06.1941, ERAF, f. 17SM, n. 16, s. 7.

ning selgitasid käekirja järgi välja anonüümsete antisovetlike dokumentide autoreid, s. t. nende ülesanne oli ka perlustratsioon sõjaväes.⁵⁸ Sõjatsensuuri läbivaatuse kohta löödi kirjale ka vastav tempel.

Samal ajal jäid tegutsema ka perlustratsiooniüksused NKVD-s. Alates 1943. a. märtsist moodustati taasasutatud Riikliku Julgeoleku Rahvakomissariaadi (NKGB) alluvuses osakond „V”, mille ülesandeks sai korrespondentsi perlustratsioon ja sõjatsensuur. 1944. a. märtsis, ENSV NKGB uuestimoodustamisel, organiseeriti selle koosseisus ka PK ja sõjatsensuuri teenistusena ENSV NKGB osakond „V”. Osakonna ülesannete hulka kuulus esialgu Punaarmee eesti üksuste sõjaväelaste kirjade kontroll ehk sõjatsensuur, NKGB Eestisse naastes 1944. a. sügisel ka muud perlustratsiooniülesanded.

Saksamaa kapituleerumine ja sõja lõpp tähendasid julgeolekuorganitele suuri muutusi. Peagi muutusid senistest liitlastest „kapitalistlikud riigid” julgeolekuteenistuste peamiseks objektiks ja „peavaenlaseks” said Ameerika Ühendriigid. Lisaks tuli tõsist tähelepanu pöörata repressiivfunktsioonidele Nõukogude Liidu koosseisu haaratud uute territooriumide, sealhulgas Baltimaade sovetiseerimisel.

NSVL RKN määrusega „Muudatustest posti-telegraafikorrespondentsi sõjatsensuuri süsteemis” 10. novembrist 1945 lõpetati mitte-sõjaväelaste korrespondentsi ametlik sõjatsensuur ja viidi sisse „salajane kontroll” operatiivset huvi pakkuvate isikute kirjavahetuse üle. Perlustratsioon tehti alates 1. jaanuarist 1946 ülesandeks NSVL NKGB (alates sama aasta märtsist ümber nimetatud ministeeriumiks-MGB⁵⁹) osakonnale „V” ja MGB perifeeriaorganite, sealhulgas ENSV NKGB/MGB osakonnale „V”. Need kontrollisid rahvusvahelisi saadetisi (kirjad, telegrammid, panderollid);

välisriikide diplomaatiliste, sõjaliste, kaubanduslike jt. esinduste ja nende töötajate posti-telegraafisaadetisi; operatiivselt läbi töödeldavate korrespondentsi operatiivosakondade ülesannete kohaselt ja valikuliselt mõne kategooria tsiviil- ja sõjaväeasutuste töötajate siseriiklikku kirjavahetust. PK teenistus osales ka isikute tagaotsimises, milleks võrdles saatjate ja adressaatide nimesid tagaotsitavate nimekirjade ja käekirjanäidiste kartoteegiga.⁶⁰ Nii-siis säilis nn. sõjatsensuur julgeolekuorganite salajase töövaldkonnana ka pärast sõja lõppu ja seisnes sõjaväelaste kirjavahetuse salajases jälgimises. 1946. a. vaevles ENSV MGB osakond „V” suures kaadripuuduses ja Eestimaa Kommunistliku (bolševike) Partei Keskkomitee büroo tegi juulis 1946 otsuse mobiliseerida tööle 100 neidu, soovitavalt komsomoli liiget. Kandidaadid leiti ja neist 60 võeti ka tegelikult tööle.⁶¹ Huvipakkuva seigana teatas julgeolekuminister kindralmajor Boris Kumm siis bürool, et uusi töötajaid ei otsita sõjatsensuuri tarbeks, sest viimane olevat ära kaotatud. Seda võib seletada asjaoluga, et ametlikult oli sõjatsensuur ära kaotatud ja jätkas tegevust vaid julgeolekuorganite PK teenistuse ühe tegevusvaldkonnana, mis seisnes sõjaväelaste korrespondentsi salajases jälgimises.

ENSV MGB osakonnas „V” oli kolm jaoskonda ja osakonna juhtkond vahetus korduvalt. Alates 1949. aastast oli osakonnaülema asetäitja vanemleitnant Konstantin Kohver, kes 1952. aasta alguseks oli ainus eestlane, kes oli jäänud ametisse ENSV MGB kesk-osakondade juhtkonda.⁶²

Eestis asunud PK teenistuse struktuuri kohta on täpsemad andmed 1953. aastast, kui MGB ja siseministeerium (MVD) liideti ühtseks siseministeeriumiks ning 15. juunil 1953 kuulutati ENSV siseministri käskkirjaga välja ministeeriumi uus koosseis. PK teenis-

⁵⁸ Istorija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti, lk. 355.

⁵⁹ Riikliku julgeoleku ministeerium.

⁶⁰ Istorija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti, lk. 462.

⁶¹ M. Saueauk. Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, lk. 153–254.

⁶² Julgeolekuorganite evolutsioonist sõjajärgsel perioodil vt.: M. Saueauk. Nõukogude julgeolekuorganid Eestis 1944–1953: ülesanded, struktuur, juhtimine. – Ajalooline Ajakiri. Eesti ajaloost Nõukogude võimu perioodil = Studies in the history of the Estonia during the Soviet rule, 2009, nr. 1/2 (127/128), lk. 77–121.

tus, mille ülesanne oli koosseisunimekirja järgi nii korrespondentsi perluustratsioon kui ka sõjatsensuur, koosnes keskusest Tallinnas – ENSV MVD 6. eriosakonnast (ENSV MGB osakonna „V” järeltulija, ülem kapten K. Kohver) ja sellele alluvast kümnest PK punktist endistes maakonnakeskustes (Rakveres, Narvas, Paldiski, Tartus, Võrus, Valgas, Pärnus, Viljandis, Kingissepas [Kuressaare] ja Haapsalus). 6. eriosakonnas oli kaks jaoskonda: 1. jaoskond (10 ametikohta) tegeles rahvusvaheliste posti- ja telegraafisaadetiste salajase kontrolliga ja autorite väljaselgitamisega käekirja järgi ning 2. jaoskond (47 ametikohta) saadetiste (dokumentide) väljaotsimisega operatiivosakondade ülesannetel ja Eestisisese kirjavehetuse perluustratsiooniga. Jaoskondade koosseisu kuulusid ülemad, operatiivvolinikud, tõlgid, kontrolörid, vahid, masinakirjutaja, fotograaf ja teenindaja. Osakonna juhtkonnas oli 7 ametikohta ja PK punktides 3–6 ametikohta. Kõige arvukam oli Tartu PK punkt, kus pidid töötama 1 operatiivvolinik, 1 II kategooria tõlk, 6 I kategooria kontrolöri ja 1 II kategooria kontrolör. Kokku oli 6. eriosakonna koosseisus 110 ametikohta.⁶³ Osakonna struktuuri põhjal võib järeldada, et tema tööülesanded jäid vähemalt esialgu samaks kui Stalini-aegsel MGB osakonnal „V”.

Aastatel 1946–1953 Tšita oblasti MGB valitsuse osakonnas „V” töötanud Leopold Avzegeeri mälestuste järgi oli seal kolm jaoskonda (nagu ka ENSV MGB osakonnas „V”), millest üks tegeles sõjatsensuuriga, teine kirjade salajase tsensuuriga ja kolmas rahvusvaheliste kirjade salajase tsensuuriga. Muu informatsiooni taustal on siiski ebatõenäoline, et jaoskonna nimetustes kasutati väljendit „kirjade salajane tsensuur”. Nagu varem näidatud, kasutati nimetust PK – „korrespondentsi perluustratsioon”.

Avzegeeri järgi kontrollis sõjatsensuur välismaal teenivate sõjaväelaste kirju, et takistada salajase sõjalise informatsiooni leket, samuti kirju, mis olid sõjaväelastele saadetud. Keeetatud oli läbi lasta ka kirju, kus teatati kas või

sõjaväeosa ligikaudne asukoht. Sõjaväelasteni ei jõudnud aga kirjad, kus oli kirjeldatud probleeme toiduainete, eluaseme jm. vallas, suuri õnnetusjuhtumeid, katastroofe, avariisid, epideemiaid jne. Sellised andmed kustutati või kiri kõrvaldati. Rahvusvaheline tsensuur kontrollis kogu rahvusvahelist kirjavehetust. Kui sõjatsensuuri olemasolu oli avalik saladus, siis salajast perluustratsiooni tuli läbi viia niiviisi, et keegi ei saaks teada, et kirju on avatud. Salajase kontrolli töötajad kuulusid salajasse koosseisu. See tähendas, et nad pidid hoidma kõigi eest saladuses, et töötavad julgeolekuorganites, ja soovitavalt omama legendi oma töökoha kohta, s. t. oma töökoha kohta valetama. Nende tööruumid olid samuti konspireeritud ja asusid julgeoleku administratiivhoonetest eraldi. PK asutused olid tavaliselt postiasutuse hoones, enamasti raudteejaamas või selle läheduses, nagu ka Tšitas (nii ei pidanud postisaadetisi postiasutuse territooriumilt välja viima). Salajased töötajad ei olnud loetletud julgeoleku koosseisunimekirjas ja neil ei olnud reeglina lubatud julgeoleku administratiivhoonetes käia.⁶⁴

Postisaadetised võeti kontrolli pärast tembeldamist, aga enne sorteerimist. PK töötajatel oli lubatud postitöötajatega kontakteeruda vaid äärmisel vajadusel ja reeglina nad kokku ei puutunud. Kõigepealt läbisid kirjad nn. nimekirjade grupi, kus eraldati ja avati salaja nende isikute kirjad (ja nendele saadetud kirjad), kes olid MGB jälgimise all. Nimekirjad kinnitas MGB valitsuse ülem ja neid uuendati iga kolme kuu tagant. Samuti võeti välja kirjad tagaotsitavate nimekirjade alusel. Selle grupi töötajad pidid ka välja valima kirjad ja saadetised valikuliseks kontrolliks. Siia kuulusid eelkõige kirjad ilma saatja aadressita, masinakirjas aadressidega, kirjad nõudmiseni, trükitähtede jm. kahtlase käekirjaga kirjutatud ümbrikud, mittestandardse liimiga suletud kirjad jne. Lisaks kontrolliti graafiku alusel teatud piirkonna või tegevusala isikute kirju, et välja selgitada meeolek ja vaenulikkus meelsust. Kirjade avamiseks kasutati spetsiaalseid roos-

⁶³ Prikaz MVD ÕSSR nr. 0021, 15.06.1953, ERAF, f. 17SM, n. 1, s. 51, l. 101–140.

⁶⁴ L. Avzegeer, *op. cit.*, lk. 34–96, 101.

tevabast terasest nõusid, millel kirjad lahti aurutati. Kirjale ei tohtinud jääda avamisest vähimatki jälge. Kui see siiski juhtus, siis kirjad pigem konfiskeeriti ja hävitati kui edastati adressaadile. Huvipakkuva informatsiooni tuvastamisel koostati selle kohta memorandum ja otsustati edasine tegevus: kas saata kiri adressaadile või konfiskeerida ning viia sisse järelevalvetoimik, koostada eriteade või informeerida operatiivosakondi. Täielikult töötati läbi asumisele saadetute kirjavahetus ja rahvusvaheline kirjavahetus, mille töötajad moodustasid omaette grupi või jaoskonna. Kogu väliskorrespondents vaadati läbi, registreeriti ja töödeldi ka keemiliselt, et avastada salakirja või šifreeringuid. Rahvusvahelise kirjavahetuse jaoskonnas võeti arvele eranditult kõik isikud, kes pidasid kirjavahetust välismaaga. Esimese kirja saamisel välismaalt avati saaja kohta järelevalvetoimik, mida edaspidi pidevalt täiendati. Instruksioonide kohaselt ei tohtinud välismaale jõuda kirjad, mis sisaldasid „NSV Liidu autoriteeti õonestavaid” andmeid.⁶⁵

Iga kuu lõpus koostas PK teenistus kontrollitud kirjade alusel eriteade Moskvasse MGB peakorterisse, kus käsitleti järgmisi teemasid:

- 1) NSV Liidu rahvusvaheline positsioon;
- 2) NSV Liidu siseolukord (inimeste väljaütlemised tööstuse, põllumajanduse, transpordi, kaubanduse, õppeasutuste jne. töö kohta);
- 3) Nõukogude ühiskonna- ja riigikorda halvustavad väljaütlemised;
- 4) Anonüümkirjad, lendlehed ja loosungid;
- 5) Usupropaganda jne.⁶⁶

Niisiis täitis PK teenistus ka elanikkonna meelsuskontrolli ülesandeid. Analoogete näiteid, kus kontrolliti elanikkonna reaktsioone mõne konkreetse sündmuse puhul, kasutades selleks muu hulgas postikontrolli meetodit, leiab ka Eestist.⁶⁷

KGB ja perlustratsioon alates 1954. aastast

1954. a. märtsis leidis aset järjekordne julgeolekuorganite reform ja moodustati NSV Liidu Ministrite Nõukogu juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee (KGB) ning selle territoriaalorganid („kohalikud organid”). Eesti NSV-s asutati Eesti NSV Ministrite Nõukogu juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee. Selle koosseisu läksid täielikult ka senised MVD operatiivtehnilised allüksused, sh. perlustratsioon (6. eriosakond).⁶⁸ 1959. aastal allutati PK teenistus (6. teenistus) KGB operatiivtehnilise valitsuse (ENSV-s vastavalt operatiivtehnilise osakonna, OTO) koosseisu, kuhu ta jäi kuni KGB likvideerimiseni 1991. aastal. Et uus perlustratsioonijuhend võeti vastu alles 1968. aastal, on alust oletada, et perlustreerimise objektid ja meetodid jäid kuni selle ajani üldiselt samaks, nagu need olid olnud 1940. aastatel, kuid koosseise ja sellega kontrolli mahtu vähendati koos kogu julgeolekuorganite koosseisude vähendamisega 1950. aastate teisel poolel.

1959. a. jaanuaris vastu võetud KGB põhimääruses ei olnud perlustratsiooni ei KGB kohustuse ega õigusena ära toodud. KGB-l oli siiski õigus läbi viia eritoiminguid (*spetsialnõje meroprijatija*), mis olid suunatud välisluurete agentuuri ja antisovetliku elemendi kuritegeliku tegevuse väljaselgitamisele ja tõkestamisele.⁶⁹ Liide „eri-” kujutas endast sovetlikku eufemismi, mis kattis mitmesuguseid salajase iseloomuga tegevusi. KGB leksika järgi peeti operatiivtehnilise toiminguga (*operativno-tehnišeskoje meroprijatije*) all silmas julgeolekuorganite poolt planeeritud ja läbi viidud toiminguid, mis olid seotud operatiivtehnika, s. t. spetsiaalselt konstrueeritud või kohandatud eritehnika salajase kasutamisega.

KGB PK teenistuse kasutamisest Eesti

⁶⁵ Samas, lk. 102.

⁶⁶ L. Avzeger, *op. cit.*, lk. 169–170.

⁶⁷ Näiteks reageeringuid Stalini surmale monitooriti ka kirjade kaudu, vt. I. Jürjo. Rahva reageeringud Stalini surmale KGB andmetel. – Tuna 1998, nr. 1, lk. 40–49.

⁶⁸ J. Pihlau. Lehekülgi Eesti lähiajaloost: kuidas loodi ENSV MN juures asuv Riikliku Julgeoleku Komitee. – Akadeemia 2001, nr. 3, lk. 459–477, 461.

⁶⁹ Положеніе о Комитете государственної безопасности при Совете Министров СССР I ego organah na mestah (projekt), 09.01.1959. – Lubjanka: Organõ VČK..., lk. 693–698.

NSV-s on vastavate arhiivimaterjalide ülima vähesuse tõttu võimalik tuua vaid üksikuid näiteid. Nii näiteks plaaniti kasutada PK toiminguid ühe meetmena Saksa okupatsiooni ajal eesti SD ja julgeolekupolitsei ülemaks olnud ja pärast sõda Inglismaal elanud Ain Mere töötlusel. Mere oli värvatud NKVD agendiks 1940. aastal ja 1956. aastal seadis ENSV KGB eesmärgiks tema kui agendiga „sideme taastamine”. Vastavas plaanis nähti ette, et Mere Eesti-sidemete kindlakstegemiseks tuli tema Inglismaa aadressi järgi „seada sisse PK”, s. t. viia läbi saabuva ja väljamineva korrespondentsi salajane kontroll.⁷⁰ Toimikust küll ei nähtu, kas PK toimingud selles osas ka tulemusi andsid, kuid siiski sisaldub selles OTO 6. jaoskonna memorandum 1960. aastast, mis käsitles kirja Inglismaale, kus räägiti Mere kuritegudest sõja ajal. Selleks ajaks oli KGB juba loobunud plaanidest Mere salajasele koostööle kaasamiseks ja nüüd sooviti teda „kompromiteerida”, süüdistades teda osaluses tsiviilisikute hukkamises Saksa okupatsiooni ajal. 1958. aasta memorandumil vormil olid märgitud andmed kirja saatmise, saatja ja aadressaadi kohta ning kirja sisu, mis oli tõlgitud KGB-s kasutatavasse vene keelde. Memorandum oli täiesti salajane ja sisaldas märget „kasutada kui agentuurmaterjali”. Õiendina oli ära toodud ka teised aadressaadi kirjasidemed Eestis.⁷¹

Üks luureteenistuste tegevuspõhimõtteid oli ja on, et luureinformatsiooni allikat hoiatakse rangeimas saladuses. Nii oli ka informatsiooniga, mis oli saadud perluustratsiooni teel. Seda võis ametlikult kasutada ainult nn. „operatiivandmete legaliseerimise” korras, s. t. kas hankides operatiivinfo põhjal saadud teabe kohta ametlikke andmeid või ka kasutades kirjavahetust kriminaalmenetluse tõendina ilma PK teenistuse olemasolu ja tegevust paljastamata.

Perluustratsiooniga saadud teabe „lega-

liseerimine” oli ette nähtud vaid kindlatel, NSVL MN j.a. KGB esimehe 15. septembri 1962 juhistes ette nähtud juhtumitel: kui neid võis kasutada tõendusmaterjalina eriti ohtlike riiklike kuritegude puhul (terror, diversioon, spionaaž ja muu aktiivne nõukogudevastane tegevus). See võis toimuda igal konkreetsel juhul vaid selleks eraldi koostatud plaani järgi, mille pidi kinnitama liiduvabariigi KGB juhtkond.⁷² Näiteks võidi huvipakkuv kiri esialgu aadressaadi edastada, viimast mõnda aega jälgida ja siis, kui oli otsustatud kirja kasutamine tõendina süüasjas kirja saatja vastu, pöörduda kirja saaja poole ja võtta temalt pärast vestlust avaldus, kus ta kirja justkui omal algatusel julgeolekuorganitele üle annab. Samuti võidi vormistada PK teenistuse poolt vaheltvõetud kirjade osas pärast kriminaalmenetluse algatamist uurimistoi- minguna võetus, millega sai vaheltvõetud kirjad tõendina uurimistoimikule lisada jne.

PK teenistus avastas postisaadetisi kontrollides ka hulgaliselt nn. nõukogudevastast kirjandust, mis kuulus reeglina äravõtmisele ehk nn. konfiskeerimisele. NSVL MN j.a. KGB juhendiga 9. novembrist 1960 nõuti mitte ainult sellise kirjanduse konfiskeerimist, vaid ka nende saatjate (välismaiste nõukogudevastaste organisatsioonide) kompromiteerimist. Selleks soovitati saata need saadetised Nõukogude organisatsioonide või kodanike nimel kas vastavate maade saatkondadele või nende riikide väljapaistvatele isikutele, kust materjalid saadetud olid. Neid meetmeid siiski eriti aktiivselt, vähemalt Leedu NSV KGB poolt, ei kasutatud.⁷³

Näitena PK teenistuse ulatusest saab tuua Leedu NSV kohta, kus 1964. aasta alguse seisuga oli „rahvusvaheliste sidemete arvestusel” 381 000 „nõukogude korrespondenti” ja 287 000 väliskorrespondenti („kapitalistlikest riikidest”), milles sisaldus eelmisel aastal arvele võetud 35 000 sise- ja 19 300 väliskor-

⁷⁰ Plan agenturno-operativnyx meroprijatii, 29.12.1956, ERAF, f. 138SM, n. 1, s. 9, l. 28. A. Mere töötuse kohta vt. lähemalt I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Tallinn, 1996, lk. 55–58.

⁷¹ Memorandum, 21.09.1960, ERAF, f. 138SM, n. 1, s. 9, l. 117.

⁷² Po itogam raboty OTO KGB pri SM Lit. SSR, 17.03.1964, LYA, f.K-41, ap. 1, b. 634, l. 226.

⁷³ Samas, lk. 226–227.

respondenti (Leedu rahvaarv oli siis umbes 2,9 miljonit).⁷⁴ 1972. aasta alguseks oli arvel juba 525 000 sise- ja 364 000 väliskorrespondenti (siis oli rahvaarv tõusnud ca 3,1 miljoni inimeseni).⁷⁵ Kogu NSV Liidu kohta on andmed 1967. aastast, kui rahvusvahelisest sisetulevast postist konfiskeeriti üle 114 000 kirja ja postipaki „nõukogudevastase ja poliitiliselt kahjuliku kirjandusega”.⁷⁶

1960. aastatel pöörati KGB ajalooõpiku andmetel tähelepanu PK teenistuse koostöö tihendamisele operatiivallüksustega, keskele planeerimisele, rangeimale konspiratsiooni tagamisele ja kooskõlastuse järgimisele PK teenistuste ja sideasutuste töös. 1965. aastal võttis NSVL MN juures asuv KGB kolleegium vastu spetsiaalse otsuse PK teenistuse tegevuse tõhustamisest. Järgnevalt töötasid KGB kohalikud organid välja plaanid PK teenistuse tegevuse kohta aastateks 1965–1966. Neid plaane arvestades valmistas NSV Liidu KGB ette ühtse PK teenistuse tegevusplaani operatsioon „Almaz” („Teemant”), mille aluseks oli operatiiv- ja operatiivtehniliste vahendite järjepidev ja valikuline rakendamine neil rahvusvahelistel postiliinidel, mida võidi kõige tõenäolisemalt kasutada „spioonlikuks sideks”, s. t. võõrlourete sidepidamiseks oma agentidega.⁷⁷ Peamiseks selliseks sidekanaliks peeti kirju välismaalt, sh. eelkõige neid, millel puudus saatja aadress.

Stalini surma järgne näiline demokratiseerumine ei kestnud kaua ja 1960. aastate teisel poolel asuti taas tugevdama julgeolekuorganeid ning võitlust antisovetlike elementide vastu, tuues ettekäändeks vajaduse võitluseks välisvaenlase „ideoloogilise diversiooni” vastu. Viimast näidati peamise tõukejõuna antisovetlike isikute aktiveerimisel ja see oli KGB arvates võtnud juba psühholoogilise sõja mõõtmed. Organisatsioonilise järeelmina

moodustati NLKP Keskkomitee Poliitbüroo otsusega 1967. aasta juulis vastuluurealase töö juhtimiseks vaenlase ideoloogilise diversiooniga KGB 5. peavalitsus ja nn. viienda liini allüksused kohtadel.

Kehtestati ka uus perlustratsiooni instruksioon. Kooskõlas NSVL MN 28. novembri 1967 otsusega andis NSVL MN j.a. KGB esimees Juri Andropov 1968. a. käskkirja nr. 00124, millega kehtestas instruksiooni posti-telegraafisaadetiste salajase kontrolli kohta.⁷⁸ Selles märgiti, et salajane kontroll on oma teravikuga suunatud vaenlase vastu ning seetõttu tuleb rangelt järgida instruksioonist kinnipidamist, et PK teenistus ei ületaks talle antud õigusi ning tagaks konstitutsiooniga ette nähtud kirjavahetuse saladuse (!). Instruksioonis käsitleti PK teenistuse tegevuspõhimõtteid, ülesandeid ja õigusi, PK punktide organisatsiooni, operatiivallüksuste ülesannetel posti-telegraafisaadetiste väljavõtmise korda, posti-telegraafisaadetiste kontrolli korda, postisaadetiste läbiuurimist avastamiseks salakirja ning muid salajasi teateid, välismaal ja NSV Liidus välisriikide esindajatega posti-telegraafisidemeid omavate isikute arvestust, PK materjalide alusel informatsioonide koostamist, postisaadetiste tehnilist töötlust ning PK punktide töö arvestuse ja aruandluse korda.

Instruktsioonis olid ära toodud PK teenistuse tööpõhimõtted, milleks olid kontrolli valikulisus, arvestades vaenlase eriteenistuste (s. t. lääneriikide luure- ja julgeolekuteenistuste) poolt posti ja telegraafikanalite ärakasutamise tõenäolisust, mis pidi toimuma lähtudes operatiivolukorrast ja keskest planeerimisest; tihe koostöö operatiivosakondadega (erinevate tööliinide katmiseks moodustatud osakonnad), kes määravad kindlaks PK teenistuse põhilised töösuunad, annavad ülesanded kontrolli sihtmärkide osas ja koostavad ühisoperatsioonide

⁷⁴ Samas, lk. 223.

⁷⁵ Оčet об agenturno-operativnoj i sledstvennoj rabote Komiteta gosbezopasnosti pri Sovete Ministrov Litovskoj SSR za 1971. god, 27.01.1972, LYA, F. K-1, ap. 10, b. 372, l. 60–79.

⁷⁶ Doklad Andropova Brežnevju „O rezul'tatax raboty Komitete gosudarstvennoj bezopasnosti pri Sovete Ministrov SSSR i ego organov na mestax za 1967 god”, 06.05.1968. – Lubjanka. Organy VČK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB 1917–1991, lk. 714–724.

⁷⁷ Istoriija sovetskix organov gosudarstvennoj bezopasnosti, lk. 560–561.

⁷⁸ Instrukeija po neglasnomu kontrolju počtovo-telegrafnyx otravlenii organami Komiteta gosudarstvennoj bezopasnosti pri Sovete Ministrov SSSR, 25.11.1968, LYA, F. K-1, ap. 46, b. 113, l. 75–86.

plaanid; operatiivhuvi pakkuvate postside kanalite otsing operatiivtehniliste tunnuste kogumi alusel, range konspiratsioonist kinnipidamine ja postisaadetiste õigeaegne töötlus ning selle kooskõlastamine sideettevõtete tehnoloogilise protsessiga.

PK teenistuse ülesanded olid üsnagi laialdased: spioonilike ja vaenulike postisaadetiste kindlakstegemine, saadetiste väljavõtmine operatiivosakondade ülesannetel nimede, aadresside ja käekirja alusel, „osalemine aktsioonides NSV Liidu ja sotsialismimaade vastase ideoloogilise diversiooni tõkestamiseks”, abiosutamine riiklike kurjategijate ning anonüümikirjade autorite tagaotsimisel, operatiivinformatsiooni (luureteabe) hankimine, vastuluure postikanalitel, mitmesugustes operatiivtoimingutes osalemine koos operatiivosakondadega, välismaa ja välisesindustega („kapitalistlikud riigid”) kirjavahetust pidavate isikute kartoteegiline arvestus (ja teistele KGB allüksustele informatsiooni andmine nende kirjavahetuse iseloomust), välisesinduste ja nende kaastöötajate saadetiste kontroll, operatiivvajadusel KGB juhtkonna ülesandel mõne piirkonna või objekti kirjavahetuse kontroll, samuti sotsialismimaadega (Nõukogude blokiga) kirjavahtuse kontroll, posti läbiuurimine avastamaks salakirja jms. salajasi teateid jt. Võrreldes eelneva perioodiga on oluliseks muutuseks välismaakorrespondentsi totaalse perlustratsiooni asendamine osalise kontrolliga, kuigi korrespondentide arvelevõtt säilis. PK teenistus pidi kartoteegiarjel olevate isikute kohta operatiivosakondadele, kes viisid läbi operatiivtoimingud (näiteks isikute tausta kohta sisseviidud nn. erikontrolli), väljastama õiendeid nende sidemete ning nende kirjavahetuse iseloomu kohta. Sellised õiendid sisalduvad näiteks nn. KGB väljasõidutoimikutes (välisriike külastada soovivate isikute erikontroll) Riigiarhiivis Eestis (kollektsoon ERAF, f. 136). Reeglina oli õiendis ära märgitud, kellega, mis riigist ja ajavahemikul ning mis iseloomuga (nt. „sõbralik” – *družestvennõi*) kontrollitav välismaal kirjavahetust peab. Nende osas, kellel oli

välismaal ulatuslik kirjavahetus ja kelle kohta oli sisse viidud OTO arvestustoimik, väljastati pikem õiend.⁷⁹ Alates 1960. aastate lõpust on selliste isikute kohta välja töötatud tempelformular, kus oli märgitud: milliste maadega isik kirjavahetust peab; kirjavahetuse iseloom (sugulus, armuasjad, olmeline, sõbrad, ametlik, male, filateelia, esperanto, kollektsoonäär jt.) ja arvestustoimiku või memorandum number.⁸⁰ Seega pidid OTO töötajad tutvuma kõigi korrespondentide kirjadega vähemalt sellel määral, et kindlaks teha kirjavahetuse iseloom. Kartoteeki täiendati pidevalt uute andmetega. Välismaalaste viisataotluse vormistamisel kontrolliti ka nende kirjavahetust Eestis ning OTO õiendites märgiti ära isikud ja nende aadressid, kellega siin kirjavahetuses oldi. Kuni KGB lõpuaastateni OTO õiendites sisulisi muutusi ei toimunud. Näiteks novembris 1988 märgiti õiendis ära kontrollitavaga kirjavahetuses olnud isik, viimase elukohamaa, kirjavahetuse toimumise aastad ja iseloom.⁸¹

Kogu PK teenistust juhtis ja kontrollis NSVL KGB operatiivtehnilise valitsuse PK (6.) teenistus. Liiduvabariigis oli vastavas korraldavas rollis operatiivtehnilise osakonna (OTO) PK teenistus (6. jaoskond). Allüksusteks, kus perlustratsioon tegelikult aset leidis, olid PK punktid, mis olid konspiratiivsed objektid ja paiknesid liiduvabariikide keskustes ning muudes operatiivselt tähtsates piirkondades. PK punkt tegutses mõne teise organisatsiooni, tavaliselt eraldi sideettevõtte katte all („šifreerituna”), mis pidi välistama ametialased ja muud kontaktid postiasutuse töötajatega. PK punkti töötajaid oli keelatud kasutada ametlikult KGB-ga seonduvates üritustes, nad kuulusid salajasse koosseisu nagu varemgi. Eesti NSV-s tegutses keskne PK punkt kinnitamata andmetel Tallinnas Balti jaama lähedal Gagarini puisteel (praegu Toompuiestee) majas 33A asuvas postiteenistuse hoones. Kaitsepolitsei ameti teadaannetest Eestit okupeerinud riikide julgeolekuorganite või relvajõudude luure- või vastuluureorganite teenistuses olnud või

⁷⁹ Vt. nt. Trebovanije – OTO KGB pri SM ÕSSR na Keres, Paul, 12.02.1962, ERAF, f. 136SM, n. 1. s. 709, l. 8.

⁸⁰ Vt. nt. Spravka 6. otdelenija OTO KGB pri SM ÕSSR, 17.04.1969, ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 709.

⁸¹ Vt. nt. Spravka 6. otdelenija OTO KGB ÕSSR, 30.11.1988, ERAF, f. 136SM, n. 1, s. 709, l. 289.

nendega koostööd teinud isikute kohta nähtuvalt oldi ENSV KGB OTO 6. jaoskonna teenistuses veel kuni detsembrini 1991, s. t. kuni KGB likvideerimiseni. Jaoskonnaülem ja ühtlasi OTO osakonnaülem asetäitja oli aastatel 1958–1975 major Paul Haidla.⁸²

Kuidas kajastus instruksioonis perlustratsiooni valikulisuse põhimõtte järgimine? Üheks sisuliseks valikulisuse tunnuseks saab pidada seda, et oli kehtestatud riiklike, ühiskondlike ja parteiliste asutuste ning ametikohtade loetelu, kellele ja kelle saadetud oli keelatud kontrollida. Siia kuulus üleliidulistele asutustele ja ametikohtadele lisaks ka hulgaliselt liiduvabariiklike. Viimastest olid loetletud järgmised asutused: ülemnõukogu presiidium, ministrite nõukogu, parteikomiteed (linna- ja rajoonikomiteed) ning partei, komsomoli ja ametiühingute häälekandjateks olevate ajalehtede ja ajakirjade toimetused. Puutumatud ametikohad liiduvabariigis olid: ülemnõukogu presiidiumi esimees, esimehe asetäitjad ja liikmed, ministrite nõukogu esimees ja asetäitjad, partei keskkomitee liikmed ja liikmekandidaadid, kompartei keskkomitee juures asuva parteikomisjoni esimees ja asetäitjad, partei linna- ja rajoonikomiteede sekretärid, ministrid ja ministrite nõukogu juures asuvate valitsuste ülemad ning komiteede ja komisjonide esimehed, ülemkohtu esimees ja liiduvabariigi prokurör, komsomoli keskkomitee sekretärid, ametiühingute nõukogu esimees ja sekretärid ning ülemnõukogu saadikud.

Muus osas kajastus valikulisus sedavõrd, et konkreetse perlustratsiooni sihtmärgi kindlaksmääramisel ning tema suhtes perlustratsiooni initsieerimisel tegid partei ja valitsuse poolt püstitatud ülesannete raames valiku KGB operatiivtöötajad ning õigus perlustratsioon sanktsioneerida oli KGB juhtkonnal (alates osakonnaülemaga asetäitjast). Kirjade väljavõtu ülesandeid oli õigus algtada ka siseministri allkirjaga. Ülesanded kehtisid tähtajaliselt ja tähtaeg oli piiratud, kuid seda võis pikendada. Nii kehtis instruksiooni järgi väliskorrespon-

dentsi väljavõtmise ülesanne kuni 12 kuud. Näiteks 1950. aastatel kehtisid mõned PK ülesanded Leedu NSV KGB-s 2–7 aastat.⁸³

Kontrolli maht oli piiratud PK teenistuste tehniliste võimalustega. Kontrollitavad välisriigid, postivood ja kontrolli tähtajad määrasid tsentraliseeritud korras kindlaks NSVL KGB operatiivallüksused koos PK teenistusega, arvestades kohalike KGB allüksuste huvidega. Ka mittekontrollitava väliskorrespondentsi osas pidi toimuma esmaste sidemete arvelevõtt, korrespondentsi väljavõtt operatiivosa-kondade etteantud nimede ja aadresside järgi, kontroll käekirja järgi ning suuremahuliste sissetulevate saadetiste (sisaldasid passe, tööraamatuid, sõjaväpileteid jne.) väljavõtmine. „Ideoloogilise diversiooni tõkestamiseks” tuli kontrolliks välja valida saadetised, mis väliste tunnuste alusel võisid sisaldada vaenulikke materjale. Kindlasti kuulusid kontrollimisele kõik ametlikud välismaale minevad saadetised, mille puhul ei olnud täidetud postieeskirja vormistusreegleid.

Instruktsioonis määrati ära, et salajasele äravõtmisele (nn. konfiskeerimisele) kuulusid järgmised saadetised: need, mis sisaldasid riigisaladust ja andmeid Nõukogude eriteenistuste operatiivtöö kohta või Nõukogude-vastaseid trükiseid või sellise iseloomuga teateid, diskrediteerisid relvajõude, sisaldasid välisriikide raadiosaadete programmi, sisaldasid maksevahendeid ja ametlikke dokumente (v. a. kindlaksmääratud dokumendid ja dokumentide tõestatud koopiad) jms. Seega oli konfiskeerimisele kuuluvate saadetiste amp-luua üsnagi lai, kuigi on küsitav, kas tollel perioodil oli võimalik perlustratsiooni teel veel olulist julgeolekuolekualast infot hankida, sest nii Nõukogude ühiskond kui ka pagulased olid kirjavahetuse salajasest kontrollist teadlikud. Näiteks kirjutas Eesti poliitvangidega sidet pidav ja nende abistamist organiseeriv Ants Kippar 1977. aastal Rootsis, et „trükitud teosed (ka apoliitilised), mis [on] postitatud läänes, ei ole Baltikumis asu-

⁸² Vt. nt. Kaitsepolitsei ameti teadaanded nr. 411 ja 453. – Riigi Teataja, <https://www.riigiteataja.ee/akt/581415>, 01.01.2014.

⁸³ Spravka ob ispol'zovanii služby „PK” operativnymi podrazdelenijami KGB pri SM Litovskoj SSR, mai 1960, LYA, FK-1, ap. 10, b. 275, l. 48.

vatele adressaatidele kätte läinud... Isiklikud kirjad, mis lähetatakse Baltikumist läände, omavad avamise märke. Olemasolevail andmeil avatakse ja fotografeeritakse kõik kirjad KGB poolt.”⁸⁴ 1949. aasta märtsis küüditatute nimekirjade koostamiseks 1979. aastal Kanaadas Torontos moodustatud „Märtsikomitee” isegi algatas aktsiooni ja töötas välja metoodilised juhised „Nõukogude Liidu postitsensuuri süsteemi selgitamiseks”, s. t. perlustratsiooni kui inimõiguste rikkumise korralduse kindlakstegemiseks. See üleskutse saadeti avaldamiseks pagulasajalehtedele.⁸⁵

Kirjade avamine toimus tehniliselt enamikus sarnaselt Stalini-ajale tehnilise töötusega, millest levinuim oli lahtiaurutamine selleks vastavalt konstrueeritud auruti abil. Ka kirjade sulgemisel kasutati eritehnikat, et avamisest jälgi ei jääks. Tõenäoliselt lisanud ka uut eritehnikat ja see ei jäänud alla Nõukogude satelliitriigis Saksa DV-s tegutsenud tšekistide, riikliku julgeoleku ministeeriumi (Stasi) postikontrolli osakonnale „M”, mis kasutas näiteks kirjade avamis- ja sulgemisautomaate ning röntgentehnikat.⁸⁶ Paraku ei võimalda olemasolev informatsioon tänapäeval veel kirjeldada Nõukogude võimu viimastel aastakümnetel kirjavahetuse kontrolliks kasutusele võetud operatiivtehnilisi meetodeid, aparatuuri ja mahtu ning see peab jääma ajaks, kui tekib vaba juurdepääs vastavatele KGB arhiivimaterjalidele.

Kokkuvõte ja järeldused

Sõnumivahetuse salajane kontroll oli Nõukogude Liidus üks julgeolekuorganite täiesti salajasi tegevusvaldkondi. Kodusõja ajal kvalifitseeriti perlustratsiooni ja telefonide pealtkuulamist sõjatsensuuri osana, 1920. aastatel poliitkontrolli osana ja alates 1930. aastatest kuni Nõukogude Liidu lagunemiseni ja KGB likvideerimiseni operatiivtehniliste toimingutena (välja arvatud sõja-aastad 1941–1945, kui paralleelselt naasti ka ametliku sõjatsensuuri juurde). Alates 1940. aastast moodustati ope-

Kirjade lahtiaurutamise agregaat. Repro

ratiivtehniline allüksus ja perlustratsiooniteenistus ka ENSV territoriaalsete julgeolekuorganite koosseisus, kus see tegutses kuni ENSV KGB likvideerimiseni 1991. aasta lõpus.

Ülesanne kirjavahetuse salajaseks kontrolliks ja selle normatiivsed alused olid julgeolekuorganitele antud salajaselt NLKP Keskkomitee Poliitbüroo ja selle kontrolli all oleva NSV Liidu valitsuse poolt, Eesti NSV juhtkonnal siin sõnaõigust ei olnud. Kuigi perlustratsioon oli Nõukogude konstitutsiooni ja teiste seadustega keelatud, interpreteerisid julgeolekuorganid seda nii, et kirjavahetuse kontrolli täielikus saladuses hoidmine tagabki kirjavahetuse saladuse. Karistused perlustratsiooni eest võisid tegelikkuses seega ähvardada vaid selleks mitte volitatud asutuste töötajaid ja eraisikuid.

Korrespondentsi perlustratsiooni peaülesandeks oli nii sise- kui ka välisluureinfo hankimine, aga ka posti-telegraafiside kanaliga seonduvate operatiivtoimingute läbiviimine, mis võisid katta kogu KGB ülesannete spektrit, sh. salapolitsei funktsioone. Samuti oli üheks perlustratsiooniteenistuse ülesandeks antisovetlikku materjali sisaldavate saatetiste salajane kõrvaldamine. Kuna kogu postisaadetiste mahtu ei olnud tehniliselt võimalik kontrollida, siis formuleerisid julgeolekuorganid ise valikukriteeriumid ja metoodika, mille järgi kontrolli teostada. Vähemalt 1960.

⁸⁴ A. Kippar. Inimõiguste rikkumine Baltikumis. 15.01.1977, ERAF, f. 9608, n. 1, s. 104, l. 21.

⁸⁵ Märtsikomitee üleskutse, 21.04.1980, ERAF, f. 9608, n. 1, s. 8, l. 9–10.

⁸⁶ Das MfS-Lexikon. Begriffe, Personen und Strukturen der Staatssicherheit der DDR. Berlin, 2011, lk. 31.

aastate teisest poolest muutus mittetäielikuks ehk julgeolekuterminoloogias valikuliseks ka seni täielik välismaa-korrespondentsi kontroll. Kontrollitavad objektid otsustati KGB-siseselt. Eesti NSV-s kontrollitud postisaadetiste konkreetse mahu kohta andmed puuduvad.

Nii sõnumite saladuse kui ka inimõiguste rikkumine võib rahvusvahelisi inimõiguste norme aluseks võttes küll kõne alla tulla, kuigi siinkirjutajale teadaolevalt ei ole ÜRO-le esitatud ametlikke kaebusi Nõukogude Liidu vastu seoses sõnumisaladuse rikkumisega. Antiso-

vetlikke seisukohti sisaldavate materjalide salajast kõrvaldamist korrespondentsi salajase jälgimise käigus, mis olemuselt kujutab endast tsensuuri, saab pidada aga nii korrespondentsi saladuse kui ka arvamus- ja sõnavabaduse rikkumiseks. Paradoksaalsel kombel ongi nii, et korrespondentsi ja muu sõnumivahetuse salajane jälgimine ja pealtkuulamine riigiasutuste poolt jääbki reeglina saladuseks ning sõnumite saladuse rikkumisest pole isikul, kelle õigusi rikuti, üldse võimalik teada saada, kellelele-mata selle tõendamiseks.

Lisa

Korrespondentsi perlustratsiooni kesküksus Nõukogude julgeolekuorganites⁸⁷

11. augustist 1921 – Vetšeka informatsiooniosakonna (INFO) sõjatsensuuri allosakond (mis oli juba augustist 1920 Vetšeka eriosakonna alluvuses).
21. juunist 1922 – Riikliku Poliitvalitsuse (GPU) (alates 1923. a. Ühendatud Riikliku Poliitvalitsuse (OGPU)) Salajas-Operatiivvalitsuse (SOU) poliitkontrolli osakond.
1. novembrist 1925 – poliitkontrolli osakond ühendati informatsiooniosakonnaga OGPU SOU informatsiooni ja poliitkontrolli osakonnaks (INFO PK).
5. märtsist 1931 – OGPU (alates 1934. a. NSVL Siseasjade Rahvakomissariaadi (NKVD)) operatiivosakonna (alates detsembrist 1936 nimetatud 2. osakonnaks) PK jaoskond (6. jaoskond).
7. augustist 1937 – PK jaoskond allutati NSVL NKVD Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse (GUGB) 12. osakonnale (operatiivtehnika osakond).
28. märtsist 1938 – NSVL NKVD operatiivtehnika osakonna 3. jaoskond.
19. juunist 1938 – NSVL NKVD 2. eriosakonna (*spetsotdel*) 3. jaoskond.
26. veebruarist 1941 – NSVL Riikliku julgeoleku rahvakomissariaadi (NKGB) 4. osakonna 3.(?) jaoskond.
6. augustist 1941 – NSVL NKVD 2. eriosakonna 3. jaoskond.
14. aprillist 1943 – NSVL NKGB (alates 1946 riikliku julgeolekuministeeriumi (MGB)), „V” osakond.
14. märtsist 1953 – NSVL Siseministeeriumi (MVD) 6. eriosakond.
18. märtsist 1954 – NSVL Ministrite Nõukogu juures asuva Riikliku Julgeoleku Komitee (NSVL MN j. a. KGB) 4. valitsuse 10. osakond.
30. aprillist 1955 – NSVL MN j. a. KGB 6. eriosakond.
2. juulist 1959 kuni 1991 – NSVL MN j.a. KGB (alates 1978 – NSVL KGB) operatiivtehnilise valitsuse (OTU) 6. osakond (hiljem – 6. teenistus).

Meelis Saueauk

(1971), *PhD*, vanemteadur, Eesti Mälu Instituut, Madara 14, 10162 Tallinn,
meelis.saueauk@mnemosyne.ee

⁸⁷ Lubjanka. Organy VČK-OGPU-NKVD-NKGB-MGB-MVD-KGB 1917–1991, lk. 231–232.